

El mite d'Arnau de Vilanova, de l'edat mitjana al Renaixement

SEBASTIÀ GIRALT
IES Alella

Un conjunt de factors diversos van contribuir a crear la llegenda d'un Arnau expert en arts ocultes, la qual cosa era una transmutació no rara en els savis medievals. D'entrada, hi van tenir un paper important el profetisme apocalíptic d'alguns dels seus escrits espirituals —lligat per sempre més al record que havia de perdurar del metge català— i, en general, la seva heterodòxia religiosa, que li causà problemes amb la Inquisició en vida i la condemna pòstuma de la seva obra espiritual, una condemna que no es va oblidar mai, sinó que va romandre en els catàlegs d'herètics i índexs inquisitorials fins al segle XVIII. Altres causes podrien ser l'interès mostrat per la càbala en alguns dels seus escrits teològics i per l'astrologia i la màgia natural en els mèdics. Per altra banda, alguns episodis de la seva agitada vida susceptibles de ser vinculats amb diverses arts ocultes degueren tenir una repercussió notable en el seu moment, perquè hi estaven involucrats personatges del més alt rang: els reis i els pontífexs que aconsellà i curà. En una ocasió, per exemple, aplicà un segell astrològic al papa Bonifaci VIII per tractar-lo del mal de pedra, remei que escandalitzà tota la cúria. Sembla, però, que la seva reputació com a “mestre d'imatges astrològiques” vindria més aviat lligada amb les al·lusions que hi fa en les seves obres mèdiques i que són citades per autors posteriors. Un altre esdeveniment per tenir en compte és la

interpretació que féu dels somnis dels reis Jaume II i Frederic III, reflectida a la seva *Interpretatio de visionibus in somnis* del 1308.¹

El d'Arnau, com tots els mites, es formà progressivament: s'inicià al segle XIV i arribà al màxim desenvolupament al segle XVI. Al llarg dels tres-cents o quatre-cents anys en què es difongué la llegenda arnaldiana, se'n poden distingir, al meu parer, tres tradicions bàsiques: la derivada del profetisme escatològic, l'alquímica i la nigromàntica. Cadascuna de les tres tradicions sembla haver tingut una gestació pròpia, per bé que l'origen de totes tres està més o menys relacionat amb l'heterodòxia religiosa del personatge històric i es remunta a la visió que en donaven els seus detractors. Així mateix, totes tres tendiren a convergir en una imatge d'Arnau arquetípica del metge-mag que dominava una àmplia diversitat de sabers.

1. Arnau profeta

Sens dubte, la part de l'aportació espiritual d'Arnau que va deixar una memòria més duradora van ser les seves profecies apocalíptiques, donades a conèixer per primera vegada en el *De tempore adventus Antichristi* (1300) i fonamentades en les Sagrades Escripures. No entraré ara a fer una anàlisi exhaustiva de la pervivència del profetisme arnaldia,²

¹ El mite d'Arnau i, en contraposició, l'ús limitat que va fer realment aquest metge català de la màgia natural i l'astrologia han estat abordats en els treballs següents: DIEFGEN, Paul, «Studien zu Arnald von Villanova, IV. Arnalds Stellung zur Magie, Astrologie und Oneiromantie», *Archiv für Geschichte der Medizin*, V (1911), 88-115; THORNDIKE, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, vol. II, Nova York, The Macmillan Company, 1923-1958, 847-859; PANIAGUA, Juan Antonio, «El maestro Arnau de Vilanova, médico», *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, Fundació Uriach 1838, 1994, 56-58 i 72-93; WEILL-PAROT, Nicolas, *Les "images astrologiques" au Moyen-Âge et à la Renaissance. Spéculations intellectuelles et pratiques magiques (XIIIe-XVe siècle)*, París, Honoré Champion, 2002, 456-500; GIRALT, Sebastià, «Arnau de Vilanova i les propietats ocultes, de la màgia a la medicina universitària», dins BATLLÓ, Josep *et al.*, coords., *V Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Roquetes, 11-13 de desembre de 1998*, Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 2000, 393-398; i GIRALT, Sebastià, «Arnaldus astrologus? La astrologia en la medicina de Arnau de Vilanova», *Medicina & historia*, 2003/2 (2003), 1-15. D'altra banda, tractaré tots dos temes en la introducció de la meua edició del *De reprobacione nigromantice fictionis (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, vol. VII)* [en preparació].

² Vegeu, per exemple, SANTI, Francesco, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual*, València, Diputació Provincial de València, 1987, 154-160; MENSA, Jaume,

sinó que em limitaré a presentar alguns exemples útils per veure l'evolució del seu record i la influència que va tenir en la seva imatge. Ja durant la primera meitat del segle XIV trobem una breu descripció de Giovanni Villani (m. 1348) en la seva *Nuova cronica*, escrita entre 1308 i 1348:

En el dit any 1310 mestre Arnau de Vilanova de Provença, gran savi i filòsof, exposava públicament els seus arguments a París i anunciava amb raonaments extrets de les profecies de Daniel i de la Sibilla d'Eritrea que l'arribada de l'Anticrist i la persecució de l'Església havien d'esdevenir-se entre el 1300 i el 1400, aproximadament al voltant del 1376. Sobre això escrigué un llibre que titulà *Sobre l'especulació de l'arribada de l'Anticrist* i que li comportà la consideració d'un nou error de fe. Marxà de París per por de l'inquisidor, però els altres mestres de París el perseguiren, i se n'anà a Sicília amb En Frederic. Posteriorment, estant al seu servei, morí al mar, mentre es dirigia com a ambaixador a la cort del papa.³

Antonino Pierozzi (1389-1459), arquebisbe de Florència, va reproduir de molt a la vora el passatge de Villani en el seu *Chronicon*, redactat entre 1440 i 1459, però amb una diferència: com que va rescriure'l un cop passat el temps al qual Arnau havia assignat la vinguda de l'Anticrist, pogué afegir la conclusió que les seves profecies no acomplertes havien esdevingut la demostració palmària que ell i tots els profetes apocalíptics només deien falsedats, perquè a l'home no li és lícit saber el terme de la seva vida.⁴

En Villani i Antonino da Firenze, doncs, el record de la doctrina d'Arnau no apareix encara deformat, sinó que la datació per a l'arribada de l'Anticrist i algunes de les fonts emprades per calcular-la —la Sibilla

«¿Fue Arnau de Vilanova un profeta apocalíptico?», *Bulletin de philosophie médiévale*, 38 (1996), 129-140; MENSA, Jaume, *Les raons d'un anunci apocalíptic. La polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els filòsofs i teòlegs professionals (1297-1305): anàlisi dels arguments i de les argumentacions*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 1998, 235-244. L'esmentada obra apocalíptica ha estat editada: PERARNAU, Josep, «El text primitiu del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* d'Arnau de Vilanova. En apèndix el seu *Tractatus de tempore adventus Antichristi*», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 7/8 (1988-1989), 7-133.

³ VILLANI, Giovanni, *Nuova cronica*, X, 3 (ed. Giuseppe PORTA), vol. II, Parma, Fondazione Pietro Bembo / Ugo Guanda, 1991, 212-213.

⁴ ANTONINO da Firenze, *Chronicon*, 21, 2, 8, vol. III, Basilea, Nicolaus Kesler, 1491, f. 95v.

d'Eritrea i el profeta Daniel— són reflectides de manera fidel. Tanmateix, a banda d'un error cronològic de deu anys, òbviament se'ls pot retreure que no passen de l'esquematisme i de la mera anècdota en reduir al simple anunci apocalíptic la seva exigència de reforma socioreligiosa, sens dubte com una conseqüència de la interpretació caricaturesca que en feren els seus detractors per minimitzar la influència del seu missatge espiritual. Més endavant, en canvi, la doctrina apocalíptica d'Arnau es transmet essencialment alterada en el capítol cinquè de l'*Arnaldi Vita de Symphorien Champier*:

Arnau exposà la seva doctrina religiosa a París i s'esforçà per demostrar per mitjà de les profecies de Daniel i de la Sibilla d'Eritrea que s'esdevindrien l'arribada de l'Anticrist i la persecució de l'Església. Fins i tot volgué vaticinar que l'Anticrist arribaria l'any 1355 per la conjunció dels tres planetes superiors en Aquari o el 1464 per la conjunció de Saturn i Júpiter a Pisce. Però, com que aquestes dates ja han passat —ara som a l'any 1520—, el desenllaç deixa en evidència tots els astròlegs que parlaren de l'Anticrist i del judici final com a ignorants, arrogants, mentiders, frívols i ridículs.⁵

La notícia donada per Champier sembla en part derivada, directament o no, de la crònica de Villani —o, més aviat, de la d'Antonino, si tenim en compte que, com veurem, recull també la fugida a Sicília en termes similars—, però alhora hi apareixen unes altres dades que desfiguren el missatge espiritual d'Arnau. En efecte, les dues dates que li són atribuïdes per a la vinguda de l'Anticrist no es corresponen amb les anunciades per ell, sinó amb les donades pels astròlegs, de tal manera que la base del càlcul es remet a les conjuncions planetàries, quan en realitat Arnau rebutjava explícitament els càlculs astrològics per a les profecies escatològiques. D'on prové aquesta confusió? Al meu parer, se n'ha de cercar l'origen en un breu capítol de les *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* de Giovanni Pico della Mirandola, escrites entre 1493 i 1494, si es consideren la similitud de les notícies de Pico i Champier i la coincidència que ambdós eren seguidors de Marsilio Ficino:

Si els hem posat en evidència com a falsos, vans i ridículs en allò que han dit de les religions pretèrites, no hem pas de considerar que calgui

⁵ GIRALT, Sebastià, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona / Mútua Manresana, 2002, 146-147.

donar més fe a les seves falòrnies quan aquests bergants, a partir d'una autoritat profètica, xerren de l'Anticrist, de la fi del món i d'altres esdeveniments futurs del mateix estil. Car fins i tot n'hi ha alguns a qui el desenllaç ja ha reprovat, com Arnau i alguns altres que ho situaven bé l'any 1345, per la conjunció dels tres planetes superiors en Aquari, o bé l'any 1464 per la de Júpiter i Saturn a Pisces —Abraham ens amenaçava amb el Messies, altres amb l'Anticrist. Aquells altres que ho posposen per a més endavant no dubto que seran contestats amb el mateix argument per les generacions venidores perquè també el seu vaticini serà refutat pels fets mateixos, fins que arribarà el dia, ignorat pels àngels, que el nostre senyor Jesús negà que ens pertoqués saber, en el qual, com diu Agustí, amb una sola paraula esvaeix els dits de tots els temeraris.⁶

Per tant, Champier ha unit dues tradicions sobre el profetisme d'Arnau: la més pròxima al personatge històric, que partia de les Sagrades Escripures, i una altra d'apòcrifa, fonamentada en càlculs astrològics. A un nivell més general, doncs, en el seu retrat d'Arnau convergeixen dos corrents profètics, l'apocalíptic i l'astrològic, que en un principi estaven ben separats. Tanmateix, ambdós corrents van tendir a convergir a partir del segle XV amb Pierre d'Ailly, Joan de Bruges i altres.⁷

2. Arnau alquimista

La seva fama d'alquimista —Arnau arribà a ser considerat un dels fonaments de l'alquímia medieval— fou molt precoç. Es podria remuntar al 1309, encara en vida d'Arnau, si es confirma l'autenticitat de la referència de la *Soma* de Bernat Peire, una obra alquímica en occità que

⁶ PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni, *Disputationes adversus astrologiam divinatricem*, dins PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni, *Opera Omnia*, Basileae, per Henricum Petri, 1557, V, 16, 577. El passatge apareix també resumit en el compendi que va fer de l'obra SAVONAROLA, Girolamo, *Contra li astrologi*, 4, dins SAVONAROLA, Girolamo, *Scritti filosofici* (eds. Giancarlo GARFAGNINI i Eugenio GARIN), vol. I, Roma, Angelo Belardetti, 1982, 362.

⁷ Cf. ZAMBELLI, Paola, «Introduction: astrologers' theory of History», dins ZAMBELLI, Paola, ed., *'Astrologi hallucinati'. Stars and the end of the world in Luther's time*, Berlin, Walter de Gruyter, 1986, 1-28; i REEVES, Marjorie, *The Influence of prophecy in the later Middle Ages. A study in Joachimism*, Oxford, Clarendon Press, 1969, 347-351 i 502-504.

cita el *Rosarius* sota el nom del metge català.⁸ Altres testimonis són més tardans: abans de 1340 li és atribuït el *Liber defloracionis philosophorum*; a mitjans del segle XIV el canonista Giovanni d'Andrea fa constar que Arnau havia reeixit a fabricar varetes d'or capaces de superar tota prova.⁹ I a la fi del mateix segle la literatura anglesa el considerava el prototipus d'alquimista, com es veu en el *Conte del criat del canonge* (*The Canon's Yeoman Tale*), un dels *Contes de Canterbury* de Chaucer, escrits entre 1386 i 1400:

Això diu Arnau de Vilanova en el seu *Rosari*: “Ningú no pot transmutar el mercuri sense l'ajut del seu germà”. De fet, el primer a dir això fou Hermes, el pare dels alquimistes. Ell diu que el dragó només mor si se'l mata amb el seu germà. El dragó significa el mercuri, i el seu germà, el sofre, els quals provenen de l'or i l'argent. “Per tant —afegeix Arnau—, pareu esment al que us dic: que ningú no es dediqui a explorar aquest art, tret que entengui la intenció i el llenguatge dels alquimistes. El qui no ho faci així és un ignorant, perquè el coneixement d'aquesta ciència és el secret dels secrets”.¹⁰

Actualment, tal suposada dedicació a l'alquímia és considerada espúria per la gran majoria d'estudiosos i, en conseqüència, l'extens corpus alquímic atribuït a Arnau és tingut per apòcrif, segons quasi tots els indicis. Per tant, la investigació en aquest camp deriva cap a la recerca de les causes de l'atribució d'un vessant alquímic al mestre, tal com s'ha esdevingut amb el corpus pseudolul·lià: la investigació farmacològica arnaldiana, el profetisme, la fama de nigromant i la recerca de la prolongació de la vida a la cort pontifícia són les principals claus fins ara

⁸ CALVET, Antoine, «Introduction», dins *Le Rosier alchimique de Montpellier*, París, Presses de l'Université de Paris / Sorbonne (CEROC, 9), 1997, XXX-XXXI.

⁹ A les seves *Additiones ad "Speculum iudiciale" G. Durantis* (1346-1347) afirma d'Arnau: «...magnus Alchimista virgulas auri quas faciebat consentiebat omni probationi submitti», segons és citat per PEREIRA, Michela, «Arnaldo de Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare», dins PERARNAU, Josep, ed., *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, vol. II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, 95-174.

¹⁰ CHAUCER, Geoffrey, *Contes de Canterbury* (trad. de Victòria GUAL), Barcelona, Quaderns Crema, 1998, 451. La referència està explicada a DUNCAN, Edgar H., «The literature of alchemy and Chaucer's *Canon's yeoman's tale*: framework, theme and characters», *Speculum*, 43/4 (1968), 633-656.

apuntades.¹¹ Al capdavant, es tractava d'un saber que ja tendia per regla general a la falsa autoria, per tal com concentrava els seus textos sota l'autoritat de grans noms de les ciències antigues i medievals: el mític Hermes Trismegist, Aristòtil, Roger Bacon, Albert Magne o Ramon Llull. Sens dubte, el seu caràcter prohibit i clandestí va dur els autors reals a l'anonimat o a la pseudoepigrafia, amb la qual guanyaven, a més, el prestigi de les figures més encimbellades i la validesa intel·lectual per als seus escrits i per una art marginada i posada en qüestió pels "benpensants".

Dins la tradició alquímica pseudoarnaldiana, a finals del segle XV va arribar al seu punt àlgid l'estesa creença que Llull hauria estat convertit a la veritat de l'art alquímica arran de la seva trobada amb Arnau de Vilanova. Aquesta llegenda es troba reflectida en el prefaci de Murchi de la primera edició general d'Arnau (1504), en l'*Arnaldi vita* de Champier, en el *Consiglio contro la pestilentia* de Marsilio Ficino (1481) i en molts altres llocs. Aparentment es remunta a un dels molts escrits alquímics atribuïts apòcrifament a Llull, el *Codicillus*, en el qual l'autor declara haver entrat en els secrets de l'alquímia només gràcies al magisteri d'Arnau de Vilanova. En el *Testamentum* (1332) i sobretot en el mateix *Codicillus*, els paral·lelismes de contingut amb la teoria farmacològica arnaldiana suggereixen que els autors podrien haver-la après a Montpeller, fins i tot amb el mateix Arnau.¹²

¹¹ PANIAGUA, Juan Antonio, «Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova», *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, 11 (1959), 406-419; PAYEN, Jacques, «Flos florum et Semita semite. Deux traités d'alchimie attribués à Arnaud de Villeneuve», *Revue d'histoire des sciences et de leurs applications*, 12 (1959), 289-300; PEREIRA, Michela, «Arnaldo de Villanova e l'alchimia...», *cit.*; CAMILLI, Giuliana, «Il Rosarius philosophorum attribuito ad Arnaldo da Villanova nella tradizione alchemica del trecento», dins PERARNAU, Josep, ed., *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, vol. II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, 175-208; CALVET, Antoine, «Mutations de l'achimie médicale au xve siècle. A propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve», *Micrologus*, III (1995), 185-209; CALVET, Antoine, «Introduction», *cit.*; DIEPGEN, Paul, «Studien zu Arnald von Villanova, III. Arnald und die Alchemie», *Archiv für Geschichte der Medizin*, 3 (1910), 369-396; i THORNDIKE, Lynn, *A History of Magic...*, *cit.*, vol. III, 52-84 i 654-678.

¹² Sobre el magisteri llegendari d'Arnau sobre Llull i les interrelacions dels respectius corpus atribuïts als dos falsos alquímistes catalans, vegeu CRISCIANI, Chiara i Michela PEREIRA, *L'arte del sole e della luna. Alchimia e filosofia nel medioevo*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1996, 77-85 i 87-

A part de la fabricació d'or, de la qual ja he parlat, l'altra gran consecució alquímica d'Arnau hauria estat la creació d'un homuncle, segons una llegenda que es va transmetre de manera independent. Alonso de Madrigal, anomenat el Tostado (1400-1455), teòleg reputat que va arribar a ser bisbe d'Àvila, narra aquest episodi en el seu *In librum Paradoxarum*:

Féu una cosa semblant en un vas Arnau de Vilanova, metge molt famós i molt expert en experiències naturals: recollí semença d'home en un vas fabricat amb art i la hi conservà uns quants dies després d'afegir-hi algunes substàncies transmutatives que contribuïen a la facultat formativa decidida en la semença. Finalment, al cap de nombroses transformacions esdevingudes durant uns quants dies, se'n formà un cos humà, per bé que no completament desenvolupat. Car Arnau no gosà seguir esperant, sinó que trencà aquell vas amb la semença ja formada per no semblar que temptava Déu tot creient que Déu infondria una ànima racional a aquell cos concebut així.¹³

En aquest relat Arnau no és especialment blasmat, tot i ser vist com el creador d'un ésser humà que no s'atreví a portar fins a les últimes conseqüències per por de ser vist com un usurpador del poder de Déu. Això no obstant, el passatge citat del Tostado és l'origen explícit d'una consideració molt més negativa, la que es troba en la magna obra històrica d'un altre religiós castellà, el jesuïta Juan de Mariana (1536-1624), publicada per primer cop el 1592 sota el títol d'*Historiae de rebus Hispaniae* i traduïda pocs anys després al castellà. En efecte, s'hi relata el mateix episodi posant de relleu la seva fama d'ocultista i herètic, que enterbolí la seva àmplia obra i que li comportà la condemna de la Inquisició. Segons el padre Mariana, Arnau de Vilanova havia estat:

Médico muy nombrado y docto en aquellos tiempos, bien que de mayor fama que aprobación, por dexar amanzillado su noble ingenio, y sus grandes letras, con supersticiones y opiniones reprovadas que tuvo.

94; PEREIRA, Michela, «Arnaldo de Villanova e l'alchimia...», *cit.*, 121-135 i 172-174; i PEREIRA, Michela i Barbara SPAGGIARI, eds., *Il Testamentum alchemico attribuito a Raimondo Lullo. Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244*, Tarnuzze, Sismel / Edizioni del Galluzzo, 1999, xix. Per als passatges esmentats de Murchi, Champier i Ficino, veg. GIRALT, Sebastià, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista...*, *cit.*, 44-48, 70, 136-137 i 144-145.

¹³ MADRIGAL, Alfonso de, *In librum Paradoxarum*, I, 36, Venetiis, per Gregorium de Gregoriis, 1508, f. 4v.

Por lo qual poco adelante fue condenado por los inquisidores, y sus libros que compuso y sacó a la luz, en gran número, juntamente reprovados. Ay quien diga, por lo menos el Tostado lo testifica, que intentó con simiente de hombre y otros simples que mezcló en cierto vaso, de formar un cuerpo humano, y que, aunque no salió con ello, lo llevó muy adelante. Lo cual, si fue verdad o mentira, poca necesidad ay aquí de averiguallo.¹⁴

3. Arnau nigromant

La relació entre heterodòxia religiosa i la seva fama de mag potser no és evident a simple vista, malgrat que, d'entrada, es pot vincular de manera general a la demonització de l'heretge durant la baixa edat mitjana. Tanmateix, ja el mateix Arnau, al seu *Raonament d'Avinyó*, escrit el 1310, parla de les acusacions de nigromant i fetiller llançades contra ell pels qui el perseguien a causa de les seves idees espirituals:

E per tal que entenats, faz-vos saber que xv. anys m'avie turmentat greument una gran tristor per la raó que altra vegada us diré; e no'n poguí ésser deliure entrò que sofferí les persecucions damunt dites, e especialment can fuy cert dels juhiis que corrien contra mi, ço és, que'ls uns deyen que yo era fantàstich, los altres que nigromàntich, los altres que encantador, los altres que ypòcrita, los altres que heretge...¹⁵

Així doncs, als nombrosos enemics que s'anava guanyant a causa de les seves denúncies contra l'Església i la teologia oficials i, també, a causa dels seus intents reformadors, els interessava donar ales a les maledicències que el titllaven de foll o mag, de manera que quedessin desacreditades les seves opinions i activitats. Un cop mort, la seva fama d'ocultista va ser útil als seus detractors en l'empresa d'enterrar definitivament el seu autèntic llegat espiritual.

Un episodi que hauria pogut contribuir de manera decidida a crear-li una reputació de nigromant va ser la sospita d'haver estat còmplice en l'assassinat del papa Benet XI presumptament ordit per Bernat Deliciós, un líder dels franciscans espirituals occitans que va enfrontar-se amb la Inquisició, el rei de França i el papat. Val la pena entrar en detalls sobre la suposada participació d'Arnau en aquest afer, perquè no sempre ha

¹⁴ MARIANA, Juan de, *Historia general de España*, XIV, 9, vol. I, Toledo, Pedro Rodríguez, 1601, 918-919.

¹⁵ VILANOVA, Arnau de, *Raonament d'Avinyó*, dins VILANOVA, Arnau de, *Obres catalanes* (ed. Miquel BATLLORI), vol. I [*Escrits religiosos*], Barcelona, Barcino, 1947, 215.

estat ben explicada, potser a causa d'un zel excessiu per esvair l'ombra de la sospita que requeia damunt seu. Les sospites ja havien sorgit en el moment de la mort del sant pare el 1304, a causa de les profecies que havia fet Bernat sobre la seva mort pocs mesos abans que morís, però es concretaren sobretot en les actes del procés a Bernat Deliciós, el qual, promogut pel papa Joan XXII, es dugué a terme l'any 1319. En efecte, un dels quatre càrrecs als quals hagué de fer front Bernat en el judici fou el de l'assassinat de Benet XI amb el recurs a arts màgiques. Segons declararen tres testimonis, Bernat havia afirmat que el seu amic Arnau de Vilanova es faria càrrec de cometre l'assassinat aprofitant la seva proximitat al papa. En conseqüència, el frare li féu arribar un cofret embolicat amb un drap de cera que contenia «preparats, pocions, pols i cartes escrites de pròpia mà» destinades a l'objectiu criminal. Sempre d'acord amb els testimonis, al cap d'uns dies Bernat insistí en les seves prediccions d'una mort ràpida del pontífex tenint a les mans un llibre «d'una art prohibida» ple de cercles envoltats de caràcters, i s'acostà molt a la data en què després moriria. El llibre esmentat fou objecte d'un llarg interrogatori: malgrat ser descrit com un quadern de vuit folis sobre màgia angèlica, és qualificat de «llibre nigromàntic» diverses voltes. És cert que tant Bernat Deliciós com Arnau de Vilanova tenien motius per desitjar la desaparició de Benet, que havia mostrat una ferma determinació d'acabar amb Bernat i el seu moviment i que no era favorable a les idees espirituals d'Arnau. Finalment, Bernat fou absolt d'aquest càrrec, tot i que va ser condemnat a presó perpètua per uns altres.¹⁶ En realitat, segons els testimonis més fidedignes, la mort de Benet hauria estat natural. Així ho narren en una carta al rei Jaume els ambaixadors catalans a Perugia; segons aquesta, el papa havia mort de disenteria.¹⁷

Si aquesta mena de notícies, rumors, calúmnies i acusacions circulaven mentre encara era viu o al cap de poc temps que morís, no és

¹⁶ FRIEDLANDER, Alan, *Processus Bernardi Delitiosi. The trial of Fr. Bernard Délicieux, 3 september - 8 december 1319*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1996, 39-52, 70, 85-89, 97-100, 106-107, 138 i 178-180; DIEPGEN, Paul, *Arnald von Villanova als Politiker und Laientheologe von 1299 bis Herbst 1308*, Berlin / Leipzig, Walter Rothschild, 1909, 36-37.

¹⁷ FINKE, Heinrich, *Acta Aragonensia. Quellen zur Deutschen, Italienischen, Französischen, Spanischen zur Kirchen und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327)*, Berlin, Walter Rothschild, 1908, docs. 114 i 116.

estrany que una imatge completament mitificada d'Arnau ja circulés tan sols una setantena d'anys després de la seva mort, segons es pot veure a la descripció que fa Francesc Eiximenis (1327?-1409) del personatge i de la seva mort, justificada com un càstig de Déu per voler divulgar els secrets de la nigromància, reservats als seus elegits:

Sàpies que de Vilanova, qui és vila en lo Regne de València, fon natural un gran e assenyalat qui s'apellava Mestre Arnau de Vilanova, qui fon hom il·luminat de diverses ciències, qui menyspreava lo món fort, e anà vestit fort simplement, ne jamés volc pendre muller, e anava tostemps cavalcant en un ase; no havia casa ni alberg; era de la terça regla de Sant Francesc; hom fort famós en saviesa natural, en gran ciència e en virtuosa vida, e hom ab gran zel e fort fervent a incitar tota creatura viva de servir Déu. Aquest fon en temps del Rei En Jacme d'Aragó, de bona memòria, qui fon frare del Rei Frederic de Sicília. Aquest sabia l'art de la nigromància complidament, e sí fon pregat per lo dit Rei En Jacme que li ensenyàs la dita art; e null temps no la li volc ensenyar, al·legant que mal n'usaria. Emperò, per tal quant amava pus carament lo Rei Frederic de Sicília, atorgà-ho en aquell après grans e llongs precis.

E com de fet ell passàs en Sicília per aquesta art ensenyar al dit príncep, e vengués en Gènova, aquí li tramès Nostre Senyor Déu malautia qui s'apellava pleuresis. Així com neguna malícia no fos que ell no guarís, aquella emperò no poc guarir, la qual lo empatxava de no ensenyar a negun la dita art. Per què, li ensenyava Déu, e per ell a nós, que no li plaïa que ho ensenyàs a negú sens especial inspiració sua.¹⁸

Aquest text és un exemple molt clar de la deformació tan paradoxal que va patir la memòria d'Arnau. A banda de falsedats manifestes sobre la seva manera de viure, l'apassionada propaganda espiritual en favor d'una més gran puresa evangèlica s'ha transformat en un desig d'amagar els seus coneixements nigromàntics. Aquí el terme "nigromància" no té un sentit negatiu, sinó el d'una art inspirada per Déu. Personalment, m'inclino a pensar que en aquest passatge "nigromància" es confon amb el poder de dominar els dimonis que els homes més sants adquireixen per la gràcia de Déu. El mateix Arnau parla d'aquest poder sant en el seu breu *De reprobacione nigromantice fictionis*, tot contraposant-lo amb el que ell i la majoria dels autors consideraven nigromància: l'intent de

¹⁸ EIXIMENIS, Francesc, *Primer del Crestià*, LXIX, dins EIXIMENIS, Francesc, *Contes i faules* (ed. Marçal OLIVAR), Barcelona, Barcino, 1925, 20-21.

dominar els dimonis per mitjà de rituals, inscripcions i objectes màgics.¹⁹ Per a Arnau, com per als grans escolàstics del segle XIII, la nigromància era un intent va, un engany amb què els dimonis volien perdre els qui la practicaven. Aquesta, de fet, és la tesi principal del *De reprobacione*, que, al costat d'altres obres indubtablement autèntiques, demostra que Arnau estava ben lluny de l'acceptació plena i indiscriminada de la màgia i les altres arts ocultes, com era d'esperar en un home tan abocat a la defensa de la puresa cristiana.

4. Arnau mag

El retrat més complet de l'Arnau llegendari ens l'ofereix l'*Arnaldi vita* escrita per Symphorien Champier, que a partir de 1520 apareix al capdavant de quatre de les edicions generals de les obres mèdiques arnaldianes i que sintetitza i reelabora diverses tradicions sobre la seva figura. En podem destacar alguns passatges:

Arnau fou de nacionalitat francesa. La seva família per totes dues branques era de la Gàl·lia Narbonesa, anomenada entre nosaltres *Provença*. Els aragonesos a qui els espanyols donen el nom de catalans [...] per les seves grans obres intenten endur-se'l a la seva nova Catalunya, sense por d'afirmar obertament que fou aragonès o, si es prefereix, català. En efecte, he sentit dir a alguns catalans que era originari d'una població anomenada Vilanova, a quatre milles de Girona, ciutat de Catalunya, i que encara hi viuen, en l'opulència, alguns dels seus descendents. Però aquesta creença no és defensada per cap autor. Així doncs, nasqué a la Provença Narbonesa, en una població anomenada Vilanova. [...] Començà a brillar en l'adolescència amb un estil filosòfic. En la joventut escrigué algunes obres sobre alquímia, que, segons pretenen alguns, ell mateix lliurà al foc tan bon punt es dedicà a la filosofia. Aproximadament als vint anys es dirigí amb altres estudiants a la Universitat de París, d'on se n'anà al cap de deu anys a Montpeller per cursar medicina. Després marxà a Itàlia per estudiar amb els filòsofs pitagòrics. Seguidament s'adreçà a Espanya per estar-se amb els filòsofs àrabs. Havia decidit anar-se'n amb els grecs, però desistí del seu propòsit per les guerres a Grècia. Tornat finalment a França, ensenyà medicina i visqué en l'exercici de l'art de Peó [medicina]. Conegué els arcans de la natura fins al punt de dominar l'alquímia i fabricar —segons diuen els alquimistes— làmines d'or no inferiors a l'or més perfecte, com testimonia Giovanni d'Andrea al capítol titulat “De falsi crimine”. I

¹⁹ Tinc en preparació l'edició del *De reprobacione* (veg. n. 1).

Ramon Llull en el seu *Testament* afirma que ell mateix sabé per Arnau que aquesta art era veritable. Però totes aquestes notícies semblen imaginàries. [...]

Així mateix, Arnau dominà la llengua hebrea, com es pot veure a l'exposició de l'opuscle *Tetragammaton* [...] sabé igualment el grec i l'àrab, segons demostra la seva traducció de l'opuscle d'Avicenna *De viribus cordis* o segons es palesa en nombroses altres obres traduïdes per ell. Fou autor de molts escrits sobre filosofia i teologia, però més sobre l'art de Peó. Investigà els secrets de la natura fins a l'extrem que després del seu temps ningú no hi penetraria més profundament. [...] El mateix Arnau, en saber que Pietro d'Abano, home brillant en totes les disciplines i metge celebèrrim, era perseguit pels inquisidors de la fe, tement caure a les mans dels encaputxats, fugí d'amagat i, arribat a Sicília, fou rebut amb grans honors pel rei Frederic. Enviat finalment pel rei Frederic a guarir el pontífex romà, morí al mar i fou sepultat a Gènova.²⁰

A partir d'aquest retrat i de les notícies anteriorment analitzades, veiem que la imatge que en transmet la tradició compleix amb un bon nombre dels tòpics del mite del mag que passen de l'antiguitat a les edats mitjana i moderna:²¹

1) Confusió a l'entorn del lloc del seu naixement: la Vilanova de la seva *cognominatio* s'identifica amb poblacions diverses situades totes elles en diferents territoris catalans o occitans. Així, Eiximenis la situa en el regne de València; Champier la localitza a la Provença, la qual cosa concorda amb l'origen provençal ja apuntat dos segles abans per Villani i Antonino —això s'explica, naturalment, pels estrets lligams d'Arnau amb Montpeller—. Actualment, la qüestió del seu naixement no està del tot resolta; de totes maneres, la possibilitat apuntada per Eiximenis és l'única de les tradicionals que continua sent contemplada.

2) Iniciació a una saviesa oculta: l'alquímia recollida a l'*Arnaldi vita* —si bé refusada pel mateix Champier— o la “nigromància” en el retrat d'Eiximenis.

²⁰ GIRALT, Sebastià, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista...*, cit., 142-151.

²¹ Els trets del mite del mag han estat enumerats per BUTLER, Elisabeth M., *El mito del mago*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, esp. 13-26.

3) Llargs viatges a la recerca del saber. Champier especifica estudis a la universitat de París, a Itàlia amb els pitagòrics de l'antiga Magna Grècia, a al-Andalus i fins i tot un viatge frustrat a Grècia. No cal dir que tots aquests desplaçaments són imaginaris, fins al punt que els únics estudis reals d'entre els citats a l'*Arnaldi vita* són els mèdics a Montpeller. La suposició del seu doble aprenentatge andalusí i grec s'entén per l'important paper d'Arnau en la transmissió del galenisme arabitzat.

4) Una situació ambigua en la societat, per la seva proximitat envers el poder: va ser metge i conseller dels reis d'Aragó i de Sicília i dels papes.

5) La persecució i els judicis de què és objecte per part del poder, especialment la Inquisició. Si bé és cert que va tenir conflictes amb la Inquisició i amb l'*establishment* de l'Església des del moment en què va exposar les seves idees espirituals a París i, havent mort, les seves obres foren perseguides, el fet històric de refugiar-se a Sicília de la ira del rei Jaume II ha estat convertit per Villani, Antonino i Champier en una fugida fictícia de la Inquisició —enfront d'un allunyament voluntari d'Arnau en el passatge d'Eiximenis—.

6) Poders medicinals.

7) Domini dels secrets de la natura.

8) La realització de prodigis o gestes meravelloses, que culminen, segons alguns arriben a dir, amb la fabricació d'or i la creació d'un home artificial.

Durant el Renaixement, doncs, Arnau és vist com un autor polifacètic, amb una obra important en medicina, filosofia natural, alquímia, astrologia, màgia i teologia. Això era així perquè s'havien afegit a la seva obra original desenes de textos apòcrifs en aquests camps esmentats. Uns tals coneixements li donaven accés als mecanismes ocults de la natura. A més, dominava les quatre grans llengües de cultura segons

l'ideal humanista —llatí, grec, àrab i hebreu—. ²² Arnau va ser per a molts un dels savis complets que encarnaven el metge, el mag i el profeta, coneixedor de totes les arts que li permetien curar i dominar les forces celestes i la natura. L'arquetip de metge-mag fou no tan sols l'ideal de l'hermetisme del Renaixement, d'arrel neoplatònica, que tingué en Marsilio Ficino una de les seves figures cabdals, sinó que fou també l'ideal dels paracelsistes, que elevaren el seu mestre a aquest model. ²³ El corpus arnaldià esdevingué una més de les nombroses autoritats per a l'extraordinària eclosió que va tenir la màgia durant el Renaixement —és citat, per exemple, per Agrippa von Nettesheim— i la seva apreciació fins i tot augmentà amb la difusió del paracelsisme i la iatroquímica. Aquesta fama d'Arnau entre els cultivadors de les arts ocultes té una contrapartida evident: que sovint és blasmat pels detractors de la màgia, l'alquímia o l'astrologia, com hem vist en Pico della Mirandola. Puix que en la polèmica renaixentista al voltant de les arts ocultes les actituds a favor i en contra es radicalitzen, la visió d'Arnau que donen els autors acaba depenent no solament del coneixement real de la seva obra sinó també de la posició d'aquests davant la màgia. Això explicaria que la llegenda de la

²² Per a la recepció d'Arnau durant el Renaixement, vegeu PANIAGUA, Juan Antonio, «La obra médica de Arnau de Vilanova. Introducción y fuentes», *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, 11 (1959), 351-401; CALVET, Antoine, «Les alchimica d'Arnaud de Villeneuve à travers la tradition imprimée (XVIe-XVIIe siècles). Questions bibliographiques», dins KAHN, Didier i Sylvain MATTON, *Alchimie. Art, histoire et mythes. Actes du premier colloque international de la Société d'Étude de l'Histoire de l'Alchimie, Paris, Collège de France, 14-15-16 mars 1991*, París / Milà, S.É.H.A. / Archè, 1995, 157-190; GIRALT, Sebastià, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista...*, cit., esp. 65-80; i GIRALT, Sebastià, «Las ediciones renacentistas de Arnau de Vilanova en Basilea: entre el paracelsismo y el protestantismo», dins MAESTRE, José Maria, Joaquín PASCUAL i Luis CHARLO, eds., *Humanismo y Pervivencia del Mundo Clásico. Homenaje al Profesor Antonio Fontán*, vol. V, Alcañiz / Madrid, Instituto de Estudios Humanísticos / Centro Superior de Investigaciones Científicas, 2002, 2357-2366.

²³ Sobre Marsilio Ficino, Paracels i l'ideal de l'home-mag, vegeu GARIN, Eugenio, «Imágenes y símbolos en Marsilio Ficino», dins GARIN, Eugenio, *La revolución cultural del Renacimiento*, Barcelona, Crítica, 1981, 134-157; DEBUS, Allen G., *El hombre y la naturaleza en el renacimiento*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1985, 34-42; CARDINI, Franco, *Magia, brujería y superstición en el Occidente medieval*, Barcelona, Península, 1982, 62-67; EAMON, William, *Science and the secrets of nature. Books of secrets in medieval and early modern culture*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 217-229; i BUTLER, Elisabeth M., *El mito del mago...*, cit.

creació d'un homuncle sigui relatada de manera neutra pel Tostado durant la primera meitat del segle XV i que, en canvi, a finals del segle XVI sigui narrada amb desaprovació per Juan de Mariana.

Així doncs, hem vist que, igual que altres intel·lectuals medievals famosos pels seus sabers i que van arribar a les esferes del poder o van tenir conflictes amb l'ortodòxia —Gerbert d'Orlhac, Albert Magne, Roger Bacon, Pietro d'Abano, Ramon Llull, etc—, la figura d'Arnau va envoltar-se ben aviat d'una aurèola de misteri i d'un bon grapat de llegendes que acabarien per enfonsar-lo en les tenebres de l'ocultisme. Alhora, sota la seva imatge de mag i ocultista aviat es van anar arrecerant un nombre molt elevat d'escrits apòcrifs, que al seu torn nodririen amb nou foc la seva imatge falsejada, en un procés de retroalimentació entre la llegenda i la falsa atribució textual.²⁴

²⁴ Sobre el debat al voltant de l'autenticitat dels escrits atribuïts a Arnau, vegeu PANIAGUA, Juan Antonio, «El maestro Arnau de Vilanova...», *cit.*; PANIAGUA, Juan Antonio, «En torno a la problemática del corpus científico arnaldiano», dins PERARNAU, Josep, ed., *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, vol. II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, 9-22; i GIRALT, Sebastià, «La qüestió arnaldiana: autenticitat i falsa autoria en el corpus atribuït a Arnau de Vilanova», *Gimbernat. Revista catalana d'història de la medicina i de la ciència*, 38 (2002), [XIIIè Congrés d'Història de la Medicina Catalana, Pollença 2002. Actes], vol II, 185-197.